

Sociaal en Cultureel Planbureau

Synthese **Koersen op kwaliteit van de samenleving**

Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024

Synthese

Koersen op kwaliteit van de samenleving

Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024

auteurs

Lotte Vermeij, Yvonne de Kluizenaar,
Mark Reijnders, Marcel Coenders, Andries van den Broek,
Dirk Postma en Maroesjka Versantvoort

onder redactie van

Lotte Vermeij
Yvonne de Kluizenaar
Mark Reijnders
Marcel Coenders

met bijdragen van

Andries van den Broek, Joris Broere, Jaco Dagevos, Evelien Eggink, Bram Geurkink,
Benedikt Goderis, Arjen van der Heide, Lex Herweijer, Willem Huijnk, Jurjen Iedema,
Edith Josten, Mirjam de Klerk, Sander Muns, Lonneke van Noije, Dirk Postma,
Roelof Schellingerhout, Debbie Verbeek-Oudijk, Maroesjka Versantvoort,
Jan Dirk Vlasblom en Frieke Vonk

Sociaal en Cultureel Planbureau

Den Haag, maart 2024, herziene versie juli 2024

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is een interdepartementaal, wetenschappelijk instituut, dat – gevraagd en ongevraagd – sociaal-wetenschappelijk onderzoek verricht. Het SCP rapporteert aan de regering, de Eerste en Tweede Kamer, de ministeries en maatschappelijke en overheidsorganisaties. Het SCP valt formeel onder de verantwoordelijkheid van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Het SCP is opgericht bij Koninklijk Besluit op 30 maart 1973. Het Koninklijk Besluit is per 1 april 2012 vervangen door de ‘Regeling van de minister-president, Minister van Algemene Zaken, houdende de vaststelling van de Aanwijzingen voor de Planbureaus’.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2024

Eindredactie en productiebegeleiding: Future Communication, Utrecht

Opmaak binnenwerk: Xerox, Den Haag

Omslagontwerp: Xerox, Den Haag

Foto omslag: ANP | Hollandse Hoogte | Anjo de Haan

Copyright

U mag citeren uit SCP-rapporten, mits u de bron vermeldt.

U mag SCP-bestanden op een server plaatsen mits:

- 1 het digitale bestand (rapport) intact blijft;
- 2 u de bron vermeldt;
- 3 u de meest actuele versie van het bestand beschikbaar stelt, bijvoorbeeld na verwerking van een erratum.

Data

SCP-databestanden, gebruikt in onze rapporten, zijn in principe beschikbaar voor gebruik door derden via DANS: www.dans.knaw.nl.

Contact

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164

2500 BD Den Haag

www.scp.nl

info@scp.nl

Via onze website kunt u zich kosteloos abonneren op een elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

S.1 Ten geleide: kwaliteit van de samenleving als blikrichting

Nederland staat voor grote vraagstukken, onder meer door klimaatverandering en demografische veranderingen als migratie en vergrijzing. Ondertussen is de financiële handelingsruimte van de overheid beperkt.¹ Bij gelijkblijvend beleid zouden huidige en volgende generaties geconfronteerd kunnen worden met minder overheidsvoorzieningen en/of hogere belastingen. Daarbovenop leidt de vergrijzing tot schaarste in menskracht.² Knelpunten van verschillende aard doen zich al voor op het gebied van zorg en ondersteuning, bestaanszekerheid, huisvesting, mobiliteit, natuur en milieu. Deze knelpunten vragen een integrale aanpak van de overheid, omdat meer inzet van mensen en middelen op het ene dossier ten koste kan gaan van beoogde uitkomsten op een ander dossier. Zo zet de overheid om personeelstekorten te bestrijden in op grotere arbeidsparticipatie, wat druk kan zetten op de beschikbaarheid van de benodigde vrijwilligers en mantelzorgers, die eveneens nodig zijn om het zorgtekort terug te dringen. Deze aanpak vraagt om scherpe keuzes vanuit een visie op de langere termijn. Zo'n visie dient als kompas om te kunnen anticiperen en reageren op ontwikkelingen. Het zorgt er tevens voor dat burgers beter begrijpen waarom er soms lastige keuzes worden gemaakt.

Deze visie gaat over wat voor samenleving we nastreven en welke kant we op gaan met ons land. Een goede basis daarvoor biedt het *bredewelvaartsperspectief*, dat maatschappelijke kwaliteit uitdrukt in termen van economische, ecologische en sociaal-maatschappelijke uitkomsten. Vanuit het SCP-perspectief gaat het bij de kwaliteit van de samenleving specifiek om de aspecten van brede welvaart die betrekking hebben op mens en samenleving (Tunderman et al. 2024; Vrooman 2022). Het eerste aspect is de *kwaliteit van leven* van mensen in brede zin. Naast materiële welvaart gaat het ook om zaken als gezondheid, werkzekerheid en sociale veiligheid. Daarbij is niet alleen de feitelijke situatie van belang, maar ook hoe mensen die ervaren: de subjectieve beleving. Het tweede aspect van kwaliteit van de samenleving betreft *sociale samenhang* tussen (groepen) mensen. Het gaat daarbij over de mate waarin mensen beschikken over, of uitgesloten zijn van, sociale netwerken. Ten derde gaat het om de *relatie tussen burgers en overheid*. De legitimiteit van overheidsbeleid vertaalt zich in de bereidheid van burgers om overheidsgezag en beleidsinterventies te accepteren, wat nodig is om collectieve doelen te realiseren en problemen op te lossen. Tot slot gaat het om een *rechtvaardige verdeling*, niet alleen van materiële welvaart, maar ook van andere hulpbronnen, zoals sociale netwerken, en andere vormen van levenskwaliteit. Een rechtvaardige verdeling betekent niet dat elke vorm van ongelijkheid moet worden vermeden, maar wel dat het belangrijk is om oog te hebben voor verdelingsmechanismen en de verschillende perspectieven van waaruit deze ervaren worden. De positie die mensen innemen in een samenleving werkt door in elk van de drie eerstgenoemde aspecten van de kwaliteit van de samenleving.

Aan de hand van de kwaliteit van de samenleving brengt het SCP in kaart hoe het met de samenleving gaat. Daarnaast maken we inzichtelijk hoe beleidskeuzes doorwerken op de verschillende aspecten van kwaliteit van de samenleving en hun onderlinge samenhang. Er kan bijvoorbeeld sprake zijn van 'uitruilen' waarbij het ene beleidsdoel het andere hindert. Zo betekent beleid gericht op het vervangen van fossiele brandstoffen voor sommige groepen minder mobiliteit en minder mogelijkheden om deel te nemen aan het maatschappelijk leven. Ook kan er sprake zijn van win-winsituaties, waarin een beleidsinitiatief meerdere aspecten van kwaliteit van de samenleving dient. Zo'n 'synergie-effect' is bijvoorbeeld aan de orde wanneer beleid gericht op verduurzaming tevens de bestaanszekerheid van groepen met minder hulpbronnen versterkt.

¹ Als het gaat om de overheidsfinanciën, wijst de Studiegroep Begrotingsruimte (2023) op te verwachten oplopende begrotingstekorten en de noodzaak beleid hierop aan te passen.

² De Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (2024) bepleitte onlangs een visie op migratie als antwoord op het ongenoegen daarover.

Leeswijzer

Om te beginnen schetst deze publicatie de ‘stand van het land’ wat betreft de kwaliteit van de Nederlandse samenleving, waardoor ook duidelijk wordt gemaakt waar die kwaliteit onder druk staat. Dat komt aan de orde in hoofdstukken over economische hulpbronnen (hoofdstuk 1), welbevinden en gezondheid (hoofdstuk 2), participatie (hoofdstuk 3), sociale samenhang (hoofdstuk 4) en de relatie tussen burgers en de overheid (hoofdstuk 5). Vervolgens schetst de publicatie de doorwerking van politieke keuzes in de kwaliteit van de samenleving in een viertal beleidsdossiers, te weten duurzaamheid (hoofdstuk 6), asiel en migratie (hoofdstuk 7), zorg en ondersteuning (hoofdstuk 8) en bestaanszekerheid (hoofdstuk 9). Om beter zicht te krijgen op deze doorwerking, werd een verdiepende analyse uitgevoerd naar verschillen in politiek vertrouwen en wat dit betekent voor hoe verschillende groepen burgers het functioneren van de overheid beoordelen (hoofdstuk 10). Deze synthese bevat samenvattingen van al deze hoofdstukken en daarna een beschouwing over de doorwerking van eventuele beleidskeuzes op de kwaliteit van de samenleving.

S.2 De stand van het land

Vergeleken met andere EU-landen staat de Nederlandse samenleving er goed voor. Veel mensen beschikken over de financiële middelen voor een prettig leven en een opleiding die een goede startpositie biedt. De koopkracht is in Nederland hoog, het aandeel mensen in armoede laag (zie verder hoofdstuk 1). Veel Nederlanders zijn dan ook tevreden met hun leven. Als het gaat om psychische klachten neemt Nederland een middenpositie in, maar eenzaamheid komt in ons land iets minder voor dan in andere Europese landen en de ervaren gezondheid is in het algemeen goed. Wel bestaan er grote verschillen in welbevinden en gezondheid tussen sociaal-economische groepen.³ Deze ongelijkheden zijn hardnekkig en de oorzaken zijn complex. Deels betreft het de hulpbronnen waarover mensen kunnen beschikken, zoals financiële middelen, sociale contacten en gezondheid. Vaak gaat het ook om ongelijke omstandigheden in werk of in de woonomgeving (zie verder hoofdstuk 2).

Nederlanders zijn op veel gebieden actief. Er is geen land in Europa waar meer mensen betaald werk verrichten en het aandeel werkenden nam de afgelopen jaren nog toe. Hier staat tegenover dat Nederlanders gemiddeld de kortste werkweek hebben in Europa. Flexibele en deeltijd dienstverbanden kunnen gepaard gaan met onzekerheid, maar ook bijdragen aan de goede balans die velen tussen vrije tijd en werk ervaren, en aan de tijd die zij hebben voor mantelzorg en vrijwilligerswerk. In dat laatste is Nederland koploper. Relatief veel Nederlanders volgen scholing via hun werk, waarmee zij goed inzetbaar blijven op de arbeidsmarkt, maar werkgerelateerd leren is niet voor iedereen goed toegankelijk. Ongelijkheden zijn er ook: mensen met meer hulpbronnen – met name door genoten onderwijs – hebben vaker dan anderen betaald werk en verrichten vaker vrijwilligerswerk. Net als de verschillen in welbevinden en gezondheid komen deze verschillen voort uit een samenspel van oorzaken en versterken zij op hun beurt de structurele ongelijkheid. Wie werkt, onderwijs volgt of andere activiteiten onderneemt, vergaart ook andere hulpbronnen, zoals sociale contacten, vaardigheden en gezondheid (zie verder hoofdstuk 3).

Hoewel burgers de manier van samenleven regelmatig noemen als een bron van zorg, is het ook met de sociale samenhang in Nederland over het algemeen goed gesteld. Wat betreft de binding met hun land nemen Nederlanders een Europese middenpositie in. Het sociaal vertrouwen is in Nederland erg hoog, in vergelijking met andere Europese landen. Veel Nederlanders zijn tevreden over hun buurtgenoten en voelen zich thuis in de buurt. In vergelijking met andere Europese landen leven Nederlanders minder dan gemiddeld sociaal-economisch gesegregeerd. Toch zijn er duidelijke ongelijkheden. Zo ervaart een aanzienlijk deel van de Nederlanders discriminatie, meer dan in veel andere Europese landen. Veelal heeft dit te maken met etniciteit of huidskleur, maar ook met gender, leeftijd, seksuele

³ In deze gehele publicatie bekijken we verschillen tussen mensen langs de lijnen van inkomen en opleiding. Voor inkomen is uitgegaan van het gestandaardiseerde huishoudensinkomen, waarbij respondenten zijn ingedeeld in vijf in omvang gelijke groepen. Deze variëren van het eerste kwintiel (laagste inkomen) tot het vijfde kwintiel (hoogste inkomen). Voor opleiding gaan we uit van de hoogste afgeronde opleiding en onderscheiden we drie categorieën: 1) basisonderwijs, vmbo; 2) havo, vwo, mbo; en 3) hbo, wo. Voor meer informatie zie bijlage A, te vinden op www.scp.nl bij deze publicatie.

voorkeur of een beperking. Vooral onder mensen met een laag inkomen komt de ervaring van discriminatie – op verschillende gronden – regelmatig voor. Ook in de binding met Nederland, sociale samenhang in de buurt en sociaal vertrouwen bestaan sociaal-economische verschillen. Mensen met weinig economische hulpbronnen hebben in hun sociale netwerken vaak ook minder toegang tot verschillende soorten hulp (zie verder hoofdstuk 4).

Het overgrote deel van de bevolking kent de Nederlandse overheid legitimiteit toe. In de breedte ervaren mensen de burgerplicht om de democratisch vastgestelde wet na te leven, ongeacht persoonlijke belangen en voorkeuren. Ook staan Nederlanders overtuigd achter democratie als bestuursvorm. Hoewel het vertrouwen in de regering de afgelopen jaren daalde, nam dit volgens de meest recente cijfers wat toe, waardoor het vergeleken met andere EU-landen weer hoog is. Opnieuw bestaan er grote verschillen naar opleiding en inkomen. Mensen met minder hulpbronnen trekken het belang van democratie als bestuursvorm vaker in twijfel en hebben minder politiek vertrouwen. Ook voelen zij minder de burgerplicht om wetten na te leven. De breed gevoelde onvrede over het functioneren van de regering leeft onder hen nog wat sterker. Deze mensen ervaren minder dat de overheid weet wat er leeft onder burgers (responsiviteit) en dat de overheid de belangen van verschillende groepen burgers zorgvuldig afweegt (procedurele rechtvaardigheid) (zie verder hoofdstuk 5).

Binnen het algemeen positieve beeld bestaat dus ongelijkheid op elk aspect van de kwaliteit van de samenleving. De afgelopen jaren deden zich daarbij enkele ongunstige ontwikkelingen voor, waarmee ongelijkheden soms ook scherper werden (tabel 5.1). Deels lag dat aan de gevolgen van de coronapandemie voor de kwaliteit van samenleven, maar dat is niet het hele verhaal.

Afnemende vaardigheden, meer schoolverlaters

Het algehele opleidingsniveau van de bevolking steeg, maar de vaardigheden van leerlingen namen af. Deze ontwikkeling deed zich ook voor bij 15-jarigen in veel andere landen, maar de leesvaardigheid liep in Nederland sterker terug dan gemiddeld. Bovendien was de daling bij wiskunde en leesvaardigheid sterker bij vmbo-leerlingen dan bij havo-/vwo-leerlingen, waarmee de niveauverschillen in vaardigheden dus toenamen. Sinds 2020 groeide ook het aandeel leerlingen dat zonder startkwalificatie het onderwijs verliet. De uitval is vooral groot op het mbo, met name in de entreeopleidingen (mbo-1) en, in mindere mate, bij mbo-2-studenten. Ondertussen nam de koopkracht de afgelopen jaren verder toe, maar daalde deze recent iets (zie verder hoofdstuk 1).

Welzijn jongeren en jongvolwassenen onder druk

Psychische klachten en eenzaamheid namen toe, met name bij jongeren en jongvolwassenen. Zij gingen zich minder gezond voelen en werden minder tevreden over het leven. Het ligt voor de hand dit in verband te brengen met de coronaperiode. De vraag is echter of dat klopt, want de toename in psychische klachten was al eerder zichtbaar en na de coronaperiode kwam er geen verbetering. Er is dan ook meer onderzoek nodig naar de daling in welbevinden onder jongeren en jongvolwassenen (zie verder hoofdstuk 2).

Meer betaalde arbeid, minder vrijwilligerswerk

Het aandeel Nederlanders met een betaalde baan groeide en de werkweek werd iets langer. Het aandeel vrijwilligers nam af en iets minder mensen verleenden intensieve mantelzorg. Tekorten aan menskracht zullen verder oplopen. Hierdoor ontstaat meer druk op mensen om meer betaald werk, meer informele zorg én meer vrijwilligerswerk te gaan verrichten. Meer participatie op het ene terrein kan ten koste gaan van participatie op het andere terrein of van de vrije tijd. Hoewel de werkdruk daalde, steeg het aantal werkenden met werkgerelateerde psychische klachten, niet in het minst bij jongeren. Ondanks de maatschappelijke behoefte aan meer menskracht, hebben Nederlanders geen toenemend gevoel van urgentie om meer bij te dragen (zie verder hoofdstuk 3).

Leefwerelden bewogen iets uit elkaar

Op het gebied van sociale samenhang was het beeld de afgelopen jaren stabiel. De samenhang die mensen ervaren in de buurt bleef hoog, net als het vertrouwen dat mensen hebben in anderen. Er is nog steeds sprake van (ervaren) discriminatie, ondanks de aandacht in het maatschappelijk debat en bij beleid om dit tegen te gaan. Uit nieuw onderzoek van het SCP blijkt verder dat de leefwerelden van

arme en rijke Nederlanders de afgelopen jaren eenzijdiger zijn geworden: een belangrijk punt om in de gaten te houden (zie verder hoofdstuk 4).

Afnemend vertrouwen in de politiek

Het politieke vertrouwen van Nederlanders is de laatste jaren laag. Dit geldt ook voor de tevredenheid met de manier waarop de democratie in Nederland werkt. Na de val van het kabinet-Rutte IV leek het vertrouwen iets op te veren, maar het is nu nog niet te zeggen of het de weg omhoog gevonden heeft. Dit betekent overigens niet dat de legitimiteit van het systeem in het geding is. De legitimiteit van de overheid is bestand tegen tijdelijke ontevredenheid over overheidsfunctioneren en een gebrek aan vertrouwen in de overheid, maar kan er op langere termijn wel door worden aangetast (zie verder hoofdstuk 5).

Tabel 5.1 Kwaliteit van de Nederlandse samenleving: positie ten opzichte van andere EU-landen en ontwikkeling sinds 2017 in 21 indicatoren^a

	indicator	Nederland binnen Europa	ontwikkeling sinds 2017
opleiding en inkomen	opleiding	gunstig en ongunstig Nederland behoort tot de landen waar een groot deel van de 25-34-jarigen een hbo-/wo-bachelor of master afrondde. Gekeken naar de vaardigheden van leerlingen scoren we bovengemiddeld (wiskunde), gemiddeld (natuurwetenschappen) of laag (lezen).	positief en negatief Het opleidingsniveau steeg, maar de vaardigheden van leerlingen (lezen, wiskunde en natuurkunde) namen af, vooral onder vmbo-leerlingen.
	voortijdig schoolverlaten	gunstig Het aandeel leerlingen dat de school verlaat zonder een startkwalificatie ligt in Nederland onder het gemiddelde.	negatief Nadat het aantal leerlingen dat de school verliet zonder startkwalificatie tot 2015 was teruggedrongen, nam het na het schooljaar 2019/'20 toe.
	besteedbaar inkomen	gunstig Nederland behoort tot de drie Europese landen met de hoogste koopkracht.	positief De koopkracht ontwikkelde zich positief, maar nam in 2022 af.
	armoede	gunstig Het aandeel mensen in armoede ligt in Nederland iets onder het Europese gemiddelde.	geen Gelet op veranderende normen van wat mensen minimaal nodig hebben om in het levensonderhoud te voorzien, bleef het aandeel mensen in armoede gelijk.
welzijn en gezondheid	tevredenheid met leven	gunstig Als het gaat om hun eigen leven, behoren Nederlanders tot de meest tevreden Europeanen.	negatief De algehele tevredenheid bleef hoog, maar onder jongeren en jongvolwassenen nam de tevredenheid af.
	mentale gezondheid	gemiddeld Met betrekking tot psychische klachten neemt Nederland een middenpositie in.	negatief Het aandeel mensen met mentale klachten nam toe, vooral onder jongeren en jongvolwassenen en vooral tussen 2020 en 2021.
	eenzaamheid	gunstig In Nederland komt minder eenzaamheid voor dan in de meeste andere Europese landen.	negatief Eenzaamheid nam toe, vooral onder jongeren.
	ervaren gezondheid	gemiddeld In ervaren gezondheid behoren Nederlanders tot de midden-groep.	negatief Nederlanders gingen zich iets minder gezond voelen, vooral jongeren en jongvolwassenen.

	indicator	Nederland binnen Europa		ontwikkeling sinds 2017	
brede participatie	betaalde arbeid	gunstig en ongunstig	Het aandeel Nederlanders met betaald werk is het hoogste van EU, maar Nederlanders hebben ook de kortste werkweek.	positief	Het aandeel werkenden nam toe en de werkweek werd iets langer.
	leven lang leren	gunstig	Nederland behoren tot de drie Europese landen waar werknemers het vaakst deelnemen aan scholing.	negatief	Ondanks beleidsinspanningen nam het aandeel mensen dat scholing volgde in relatie tot het werk niet toe.
	mantelzorg	–	Cijfers ontbreken.	negatief	Iets minder Nederlanders gingen intensief of langdurig mantelzorg verlenen.
	vrijwilligerswerk	gunstig	Nederland behoort tot de drie Europese landen waar het meest vrijwilligerswerk wordt gedaan.	negatief	Minder mensen gingen vrijwilligerswerk doen. Na corona nam het aandeel vrijwilligers weer iets toe, maar de algehele trend is dalend.
	combinatiedruk	gunstig	Nederlanders zijn meer dan gemiddeld in Europa tevreden over de vrije tijd die ze hebben.	positief en negatief	Hoewel de ervaren werkdruk afnam, neemt het aandeel mensen met burn-out-klachten al jaren toe.
sociale samenhang	binding met Nederland en Nederlanders	gemiddeld	Nederland neemt een middenpositie in, zowel in ervaren trots als in de bereidheid om voor het eigen land te vechten.	geen	De binding van Nederlanders met Nederland lijkt iets af te nemen, maar of dit wijst op een trend is nog moeilijk te zeggen.
	eenzijdige leefwerelden	gunstig	Afgaand op verschillende studies lijkt sociaal-economische segregatie in Nederland onder het Europese gemiddelde te liggen.	negatief	Terwijl de leefwerelden van de meest welvarende Nederlanders iets rijker werden, werden de leefwerelden van de minst welvarende Nederlanders iets armer.
	sociale samenhang in de buurt	–	Cijfers ontbreken.	geen	De ervaren sociale samenhang in de buurt was de afgelopen jaren stabiel.
	algemeen sociaal vertrouwen	gunstig	In vergelijking met andere EU-landen is het sociaal vertrouwen in Nederland hoog.	geen	Het sociaal vertrouwen was de afgelopen jaren stabiel.
	ervaren discriminatie	gemiddeld	Verschiedende onderzoeken tonen een wisselend beeld van de mate waarin discriminatie in Nederland voorkomt.	geen	Er zijn geen aanwijzingen dat de ervaren discriminatie afnam.
	sociaal kapitaal	–	Cijfers ontbreken.	–	Cijfers ontbreken.
relatie burger - overheid	politieke legitimiteit	–	Cijfers ontbreken.	–	Cijfers ontbreken.
	politiek vertrouwen	positief	Het vertrouwen in de politiek is in Nederland hoger dan in de meeste andere EU-landen.	negatief	Het vertrouwen in de regering fluctueert, maar vertoonde in de afgelopen jaren een dalende lijn.

a De oordelen van burgers op de drie criteria voor goed overheidsfunctioneren zijn buiten de tabel gelaten, omdat we hierin nog geen ontwikkelingen kunnen laten zien, en ook geen verschillen met andere landen.

Bron: SCP

S.3 Keuzes in beleidsdossiers

Politieke keuzes kunnen verschillend uitpakken voor verschillende groepen mensen. Voortbouwend op de eerdere SCP-publicatie *Kwesties voor het kiezen* (Huijnk et al. 2023) gaan we in dit rapport in op de gevolgen van politieke keuzes op vier thema's: verduurzaming, asiel en migratie, zorg en ondersteuning, en bestaanszekerheid. We kijken daarbij in het bijzonder naar het verschil van de gevolgen van die keuzes voor mensen met veel en weinig hulpbronnen. Oftewel: wat betekenen mogelijke beleidskeuzes voor de verdeling van lasten en lusten in de samenleving?

Eerlijke verdeling lusten en lasten verduurzamingsbeleid voorwaarde voor draagvlak

Verduurzamingsbeleid kan bijdragen aan brede welvaart, maar kan ook negatieve gevolgen hebben voor de bestaanszekerheid van burgers en de sociale ongelijkheid doen toenemen. Het is daarom belangrijk rekening te houden met de doorwerking van transitiebeleid voor verschillende groepen burgers. Zorgen over het klimaat leven breed; het sterkst onder mensen met meer hulpbronnen, die ook vaker vinden dat de regering te weinig doet tegen klimaatverandering. Mensen met minder hulpbronnen vinden juist vaker dat de regering te veel doet. Zij zijn het vaakst boos over de prioriteit van klimaat boven problemen die zij als prangend ervaren. Mensen vinden vooral dat grote bedrijven nog onvoldoende doen. Vier op de vijf Nederlanders ervaren de verdeling van de kosten van de klimaataanpak tussen burgers en bedrijven als onrechtvaardig (80%). Ook ziet een meerderheid de kostenverdeling tussen arme en rijke burgers als onrechtvaardig (76%). Vooral mensen met een laag inkomen ervaren de verdeling van kosten en baten van de klimaataanpak tussen arme en rijke burgers als oneerlijk. Dat is wellicht niet zonder reden, want zij profiteerden tot nu toe het minst van maatregelen als subsidies voor elektrische auto's, woningisolatie, warmtepompen en zonnepanelen. Ondertussen kunnen minder welgestelden harder geraakt worden door prijsstijgingen. Zij zijn minder in staat om in duurzame alternatieven te investeren of om prijsstijgingen op te vangen. Welgestelden hechten weliswaar veel belang aan de klimaataanpak en ze voelen veel verantwoordelijkheid om bij te dragen aan een oplossing. Tegelijkertijd leveren ze ook een grotere bijdrage aan het probleem. Hun gedrag is belastender, onder meer omdat zij het meest vliegen.

Mechanismen waardoor verduurzamingsbeleid onbedoeld ongelijkheden vergroot, kunnen steun voor beleid ondermijnen en weerstand oproepen, vooral onder mensen met minder hulpbronnen. Het is daarom belangrijk deze mechanismen te herkennen en te doorbreken. Een kans is hierbij dat er bij de mensen met de meeste hulpbronnen meer ruimte zit voor daadwerkelijke verbetering: minder energiegebruik, minder vliegen en minder fossiele autokilometers. Want niet alleen zijn hun leefpatronen belastender, zij zijn ook beter in staat tot gedragsverandering.

De aanvaarding van maatregelen die voor burgers pijnlijk zijn, is bovendien voorwaardelijk. Burgers willen zien dat de overheid eerst voldoende doet om de 'grootste vervuilers' te laten bijdragen, dat lage inkomens voldoende worden beschermd en dat de kloof tussen arm en rijk niet verder toeneemt door maatregelen. Als het beeld niet verandert dat grote bedrijven nog onvoldoende doen, kan dit verandering in de weg staan. Een aanzienlijk deel van de mensen wil bijdragen aan klimaataanpak en vindt het belangrijk dat mensen zoals zij kunnen meedenken bij de ontwikkeling van klimaatbeleid, maar in het betrekken van burgers bij beleid is nog winst te behalen (zie verder hoofdstuk 6).

Asiel en migratie: verhit discours vraagt om visie op migratiebeleid

Over bepaalde beleidsmaatregelen op het gebied van asiel en migratie zijn de verschillen in opvattingen tussen groepen Nederlanders klein. Zo is er brede steun voor het snel terugsturen van asielzoekers die in hun land van herkomst veilig zijn en voor vroegtijdige taallessen voor asielzoekers. Meer in het algemeen bestaan er over asiel en migratie echter grote verschillen van inzicht, waarbij vooral verschillen naar opleiding in het oog springen. Mensen die alleen de basisschool of het vmbo afrondden maken zich meer zorgen over migratie, zijn er negatiever over en willen een stringenter beleid: meer grenzen aan migratie, selectievere toelating, minder opvang, minder faciliteiten voor asielzoekers. Onder mensen met een hbo- of wo-opleiding is dit beeld heel anders, met een tussenpositie voor mensen met een mbo-opleiding. Deze duidelijke verschillen zijn niet nieuw en doorgaans te verklaren doordat mensen met minder hulpbronnen migratie meer als een bedreiging ervaren. Deze gevoelens

van economische of culturele dreiging worden mede gevoed door negatieve beeldvorming in de media en het politieke discours, en gaan samen met een breder gevoel van maatschappelijk onbehagen.

De zorgen die leven onder burgers over de omvang van migratie geven aan dat het draagvlak voor het toelaten van migranten onder druk staat. Tegelijkertijd vindt een meerderheid van de bevolking dat Nederland mensen die vluchten voor oorlog en geweld moet opvangen. Ook is er minder weerstand tegen arbeidsmigranten die nodig zijn voor tekortberoepen in de Nederlandse economie en tegen arbeidsmigranten die tijdelijk hier verblijven. Er is in de opvattingen van de Nederlandse bevolking dus ruimte voor beperkte arbeidsmigratie en voor de opvang van vluchtelingen. Het sluit aan bij eerder onderzoek dat wijst op ambiguïteit in opvattingen over migratie en migranten: mensen oordelen niet eenduidig voor of tegen migratie.

Over de mogelijke consequenties van politieke keuzes in asiel- en migratiebeleid is het beeld niet eenduidig. Voor zover bekend zijn de effecten van migratie op lonen of werkloosheid beperkt. Het is wel aannemelijk dat migratie een van de factoren is die druk legt op de beschikbare woonvoorraad. Doordat migranten actief zijn op verschillende sectoren van de woningmarkt, lopen de gevolgen van migratie op de druk op de woningmarkt naar alle waarschijnlijkheid uiteen, maar onderzoek hiernaar ontbreekt. Het aandeel sociale huurwoningen dat statushouders krijgen toegewezen is betrekkelijk gering (6% in 2021). Onderzoek naar de relatie tussen etnische diversiteit en sociale cohesie geeft een weinig eenduidig beeld en andere factoren, naast diversiteit, spelen vaak een belangrijke rol.

In het politieke en publieke debat is echter onderbelicht hoe sommige vormen van migratie de samenleving ten goede komen. Het gaat dan om het internationale theoretisch geschoolde personeel dat bijdraagt aan de concurrentiepositie van het Nederlandse bedrijfsleven en om personeel in de zorg, het onderwijs, de ICT en de technische beroepen die van belang zijn voor verduurzaming, infrastructuur en bouwsector. Meer grip op migratie begint bij een brede maatschappelijke afweging vanuit het perspectief van brede welvaart en daarbinnen van de kwaliteit van de samenleving. Er is behoefte aan een meerjarige visie op migratie- en asielbeleid, waarin verschillende groepen in de samenleving zich gehoord en erkend voelen en die aansluit op een visie over de toekomst van de Nederlandse samenleving en economie (zie verder hoofdstuk 7).

Bij beheersing van zorgkosten maken de eigen hulpbronnen meer verschil

Om verschillende redenen nemen de zorgkosten al lange tijd toe. Met de voortschrijdende vergrijzing en groeiende personeelstekorten is de noodzaak om keuzes te maken groter dan ooit. Die keuzes kunnen betrekking hebben op de zorg die de overheid blijft leveren en op ingrepen die als effect hebben dat mensen minder zorg nodig hebben (preventie, mantelzorg) of minder een beroep doen op zorg (eigen risico in de zorg verhogen).

Pijnlijke keuzes om ook in de toekomst voldoende zorg en ondersteuning te kunnen bieden, zullen de grootste impact hebben op mensen met minder economische hulpbronnen. Zij hebben vaker een slechtere gezondheid en moeten daardoor vaker gebruikmaken van zorg en ondersteuning. Zij merken het dus het meest wanneer zorg minder of minder toegankelijk wordt. Nu al is het voor mensen met minder hulpbronnen moeilijker de zorg te krijgen die zij nodig hebben dan voor anderen. Financiële prikkels, zoals een hoger eigen risico, kunnen hen verder op achterstand plaatsen. Het bedoelde effect, dat mensen minder zorg gaan gebruiken, zal bij hen sterker doorwerken. Mensen met weinig hulpbronnen hebben ook minder alternatieven, zoals zorg of ondersteuning inkopen bij een particuliere organisatie. En ze hebben vaak een kleiner netwerk, wat een grotere belasting van beschikbare mantelzorgers kan betekenen. Welgestelden hebben niet alleen meer financiële middelen, een betere gezondheid en een groter netwerk, maar weten ook beter de weg in het zorgstelsel.

Bij keuzes in de zorg is het belangrijk dat mensen met weinig hulpbronnen toegang tot zorg en ondersteuning houden en dat tegelijkertijd het draagvlak voor het zorgbeleid op peil blijft. Dat draagvlak is momenteel groot. Gezonde mensen betalen nu mee aan de zorg van anderen. Als mensen met voldoende financiële middelen zich meer gaan wenden tot de particuliere zorgmarkt, kan dat schaars personeel wegtrekken. Ook kan dit het uitgangspunt dat iedereen recht heeft op dezelfde goede zorg onder druk zetten (zie verder hoofdstuk 8).

Veel solidariteit in bestaanszekerheid, maar niet zonder grenzen

Het stelsel van sociale zekerheid is zeer complex geworden. De grote hoeveelheid gestapelde specifieke regelingen uit opeenvolgende beleidsperioden resulteerde in een systeem van regels waarin burgers steeds vaker vastlopen, of geen gebruik weten te maken van ondersteuning waar zij wel recht op hebben. Degenen die afhankelijk zijn van sociale zekerheid krijgen te weinig hulp om die situatie blijvend achter zich te laten. Dit raakt met name mensen met weinig hulpbronnen, omdat zij in grotere mate afhankelijk zijn van het vangnet dat het socialezekerheidsstelsel biedt.

Voor het draagvlak van het stelsel is het belangrijk hoe andere groepen tegen sociale zekerheid aankijken. Het belang van bestaanszekerheid wordt breed gedeeld onder de Nederlandse bevolking. Bestaanszekerheid wordt hierbij niet alleen opgevat als voldoende inkomen maar aan meerdere leefterreinen gekoppeld, zoals gezondheidszorg (48%), wonen (41%) en veiligheid (38%). De overgrote meerderheid van de bevolking (93%) vindt dat mensen hulp moeten krijgen als ze niet in hun basis-behoefte kunnen voorzien, zoals een woning, voedsel of kleding, en dat de overheid hiervoor meer verantwoordelijkheid zou moeten nemen. Mensen zijn in meerderheid voorstander van het verhogen van de belasting voor rijken (66%), het verlagen van de AOW-leeftijd (53%) en het verhogen van het minimumloon (52%). Maar die genereuze houding is ook duidelijk begrensd. Waar mensen de overheid veel verantwoordelijkheid toekennen voor de levensstandaard van ouderen, vinden zij werklozen, migranten en mensen met schulden veel minder *deserving*. De overheid moet uitgaan van vertrouwen (52%), maar het draagvlak voor een harde fraudeaanpak is ook hoog (78%), en juist erg laag voor het kwijtschelden van problematische schulden (11%).

Bij het maken van noodzakelijke keuzes dient de politiek verschillende aspecten van de kwaliteit van de samenleving tegen elkaar af te wegen, en daarmee verschillende belangen. Een veelgenoemde maatregel om de bestaanszekerheid te vergroten is de verhoging van het minimumloon. Dit kan op termijn de welvaart en het welbevinden van kwetsbare burgers vergroten en de sociale ongelijkheid verkleinen. Het kost echter ook geld, banen en economische bedrijvigheid, waardoor sommigen moeilijker betaald werk kunnen vinden. Een andere mogelijke maatregel is de verhoging van de AOW-leeftijd. Dit kan de stijgende kosten van de AOW helpen beteugelen en bijdragen aan de benodigde arbeidskrachten en aan een rechtvaardiger verdeling van lusten en lasten tussen generaties. Hier staat tegenover dat langer doorwerken niet voor iedereen en in alle beroepen in dezelfde mate haalbaar is. Zo weten we dat mensen met een praktische opleiding minder jaren in goede gezondheid verkeren dan mensen met een hbo- of wo-opleiding. Bovendien is armoede onder mensen net onder de AOW-leeftijd relatief hoog, en kan een verhoging van de AOW-leeftijd dus betekenen dat sommigen langer in armoede leven (zie verder hoofdstuk 9).

Kader S.1 Ongelijk vertrouwen in de overheid mede door beleidskeuzes in asiel en duurzaamheid

Bij alle vier de beleidsdossiers waar we in deze publicatie nader op ingaan, werken beleidskeuzes verschillend door voor verschillende groepen. Wat betekent dit voor de relatie tussen burgers en overheid? Het vertrouwen dat mensen hebben in de overheid en de legitimiteit die ze haar toekennen zijn belangrijk voor gedragen beleid, maar hierbij bestaan duidelijke verschillen. Hoewel de legitimiteit die Nederlanders aan de overheid toekennen nog redelijk hoog is, is het vertrouwen in de Nederlandse regering al enige jaren laag, en dit geldt in het bijzonder voor Nederlanders met weinig hulpbronnen. Hun lage vertrouwen heeft te maken met een algeheel kritischer oordeel over het functioneren van de overheid. Meer dan Nederlanders met veel hulpbronnen ervaren zij dat de overheid niet weet wat er leeft onder burgers, de belangen van verschillende groepen niet eerlijk afweegt en de problemen in Nederland niet succesvol aanpakt. Het is goed mogelijk dat zij negatiever oordelen omdat zij vaker zelf ervaren dat de overheid niet goed weet wat er leeft onder mensen, vaker situaties meemaken die zij als onrechtvaardig ervaren en vaker ervaren dat de overheid hun problemen niet oplost. Zo worden deze groepen minder goed vertegenwoordigd in zowel de beleidsvorming als de beleidsuitkomsten. Hardnekkige verschillen tussen bevolkingsgroepen zijn een teken van een slecht functionerende democratie. Als steeds dezelfde groep mensen ervaart dat de overheid er niet voor haar is, kan dit op termijn ten koste gaan van de legitimiteit van de overheid. Asielbeleid en duurzaamheidsbeleid vervullen een speciale rol in de verschillen tussen mensen. Nederlanders met weinig hulpbronnen oordelen gemiddeld negatiever over het functioneren van de overheid op beide terreinen. Ook deze negatieve oordelen gaan ten koste van het vertrouwen in de overheid. De oordelen op deze terreinen leggen voor mensen met minder hulpbronnen veel gewicht in de schaal als het gaat om vertrouwen. Dit kan betekenen

dat het hun extra hoog zit dat de overheid hen op deze gebieden teleurstelt. Begrijpelijkerwijs spelen beleidsopvattingen hierbij ook een rol. Het vertrouwen in de overheid is vooral laag bij mensen die vinden dat de overheid veel minder zou moeten doen om klimaatverandering tegen te gaan en dat Nederland veel minder vluchtelingen zou moeten opvangen dan het nu doet. Terwijl de keuzes en het handelen van de overheid op deze terreinen dus bijdragen aan het ongelijke vertrouwen in de overheid, liggen er op beide beleidsterreinen ook kansen voor herstel van vertrouwen: bijvoorbeeld door lusten en lasten van verduurzaming eerlijker te verdelen en door beter te communiceren over hoe migratie meeweegt in de afweging van collectieve belangen (zie verder hoofdstuk 10).

S.4 Beschouwing: beleidsdossiers gezien vanuit kwaliteit van de samenleving

Sturen op kwaliteit van de samenleving betekent oog hebben voor de verschillende manieren waarop beleid bedoeld of onbedoeld doorwerkt in de levens van mensen en voor de manier waarop we samenleven. Beleid kan het gekozen doel weten te realiseren of niet, en daarbij op andere terreinen ook andere effecten hebben. Zo kan het tot nieuwe of grotere problemen leiden of juist een positieve bijvangst opleveren. De verschillende doorwerkingen in beeld krijgen, vergt een integrale blik over meerdere beleidsdossiers. Bij elk van de vier hier besproken beleidsdossiers – verduurzaming, asiel en migratie, zorg en ondersteuning, en bestaanszekerheid – bestaan onderlinge raakvlakken en duidelijke relaties met de vier aspecten van de kwaliteit van de samenleving. We bespreken ze hier achtereenvolgens kort en sluiten af met het aspect waar de focus van deze publicatie ligt: de verdeling van de lusten en lasten.

Kwaliteit van leven

Kwaliteit van leven staat centraal in de dossiers zorg en ondersteuning, en bestaanszekerheid. Goede en passende zorg en ondersteuning en sociale zekerheid dragen bij aan de kwaliteit van leven voor degenen die daarvan afhankelijk zijn, evenals voor hun sociale omgeving. Een bijkomende opbrengst van collectieve zorg en ondersteuning is dat deze ook ten goede komt aan de beschikbaarheid van mantelzorgers voor andere vormen van participatie, zoals op de arbeidsmarkt. Sociale zekerheid kan enerzijds de kansen op maatschappelijke participatie vergroten, maar anderzijds de prikkel tot betaalde arbeidsparticipatie verkleinen. Op de langere termijn is de relatie anders. Bij gelijkblijvend beleid kan een groeiend beslag op publieke middelen de houdbaarheid van collectieve voorzieningen juist onder druk zetten. Beleid dat mensen nu ontziet, kan dus ten koste gaan van de kwaliteit van leven van toekomstige generaties.

Verduurzaming vergroot de kansen op een goede kwaliteit van leven voor de mensheid als geheel op de langere termijn. In het hier en nu kunnen maatregelen de levenskwaliteit voor mensen ook ten goede komen, bijvoorbeeld door beter geïsoleerde woningen. Verduurzamingsbeleid kan evenwel ook ten koste gaan van de kwaliteit van leven, bijvoorbeeld wanneer prijsstijgingen vliegen, autorijden of de consumptie van vlees voor veel mensen minder betaalbaar maken.

In het asiel- en migratievraagstuk draagt migratie direct bij aan de kwaliteit van leven van migranten, zo kan aangenomen worden. Een snelle procedure en het eerder kunnen participeren kan de kwaliteit van leven vergroten van mensen die naar Nederland komen via een asielprocedure. Indirect kan migratie ook de kwaliteit van leven van anderen vergroten, door de bijdrage van migranten als werknemers in vitale sectoren en hun belang voor de economie. Hier staat tegenover dat migratie ook druk legt op de ervaren kwaliteit van leven, onder andere in de vorm van beslag op schaarse woningen.

Sociale samenhang

Beleid gericht op bestaanszekerheid en zorg en ondersteuning draagt bij aan de mogelijkheid van mensen om deel te nemen aan de samenleving. Daarmee doen zij contacten op die hun mogelijkheden verder vergroten en die bijdragen aan sociale samenhang, bijvoorbeeld in de buurt. Deelname aan de samenleving kan ook helpen tegengaan dat groepen mensen elkaar steeds minder tegenkomen. Naarmate dit meer publieke middelen vergt, kan onder delen van de bevolking echter ook het gevoel ontstaan dat daar wel erg veel geld en aandacht naar uitgaat. Daarmee kunnen tegenstellingen scherper worden. Hoewel de feitelijke belangentegenstelling wellicht het scherpst is tussen generaties, staat de aanspraak van ouderen op collectieve voorzieningen voor de meeste mensen niet ter discussie. Dit is anders voor mensen met schulden, zonder werk of met een migratieachtergrond.

De verduurzamingstransitie heeft de potentie sociale samenhang te stimuleren, wanneer mensen een energiecoöperatie oprichten of anderszins de samenwerking zoeken met verduurzaming als doel. Maar verduurzaming kan tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen ook vergroten, omdat mensen het in de eigen omgeving niet eens worden over de oplossingen die nodig zijn, of omdat de verdeling van de lasten en de lusten als onrechtvaardig wordt ervaren. Ook in hun opvattingen over asiel en migratie zijn burgers sterk verdeeld. Wanneer maatschappelijke problemen telkens op het conto van migratie geschreven worden, komen groepen verder tegenover elkaar te staan en worden discriminatie en uitsluiting in de hand gewerkt. Dit kan versterkt worden doordat een deel van de bevolking verliesgevoelens heeft en ervaart dat de eigen cultuur onder druk komt te staan.

Relatie tussen burgers en overheid

Op het gebied van sociale zekerheid heeft de relatie tussen burgers en de overheid een flinke klap gekregen door de toeslagenaffaire en de moeizame afhandeling hiervan. Het complexe stelsel is hier mede debet aan, maar ook de hoge verwachtingen van burgers. Zij vinden het enerzijds belangrijk dat de overheid uit moet gaan van vertrouwen, maar anderzijds ook dat de overheid alert moet zijn op fraude. Op het gebied van zorg ervaren burgers eveneens problemen en zijn de verwachtingen aan het adres van de overheid hoger dan deze vermoedelijk waar kan maken.

Ook op het gebied van verduurzaming en asiel en migratie zit de overheid in het lastige parket het niet gauw goed te doen. Terwijl een deel van de bevolking van mening is dat de overheid op het gebied van duurzaamheid te weinig vaart maakt, loopt de overheid volgens een ander deel juist te hard van stapel. Rond asiel en migratie leeft de perceptie dat de overheid geen grip heeft op het volume en de samenstelling van de migratiestromen en onvoldoende gehoor geeft aan de wensen van burgers. Op beide dossiers hebben veel mensen het gevoel dat de overheid niet luistert naar mensen zoals zij (gebrek aan responsiviteit), niet alle belangen eerlijk meeweegt (gebrek aan procedurele rechtvaardigheid) en de problemen niet adequaat oplost (gebrek aan behaald resultaat). Vooral mensen die vinden dat de overheid veel minder zou moeten doen om klimaatverandering tegen te gaan en dat Nederland veel minder vluchtelingen zou moeten opvangen dan het nu doet, oordelen negatief over het functioneren van de overheid op deze dossiers.

Rechtvaardige verdeling

Op elk van de dossiers ondervinden mensen heel verschillende gevolgen van beleid. Verduurzaming gaat vooral ten koste van de kwaliteit van leven van mensen met weinig hulpbronnen. Daarmee kan ongelijkheid toenemen, evenals gevoelens van onrechtvaardigheid. Als verduurzaming ten goede komt aan welgestelden en ten koste gaat van de kwaliteit van leven van mensen met weinig hulpbronnen, en als burgers het gevoel hebben dat de grote bedrijven nog onvoldoende doen, is dit potentieel schadelijk voor het vertrouwen in de overheid. Op het gebied van asiel en migratie speelt een rol dat mensen met minder hulpbronnen meer weerstand voelen tegen migratie, gekoppeld aan het gevoel dat de overheid er niet voor hen is en niet naar hen luistert.

De collectieve voorzieningen op het gebied van sociale zekerheid en zorg spelen vanouds een belangrijke rol bij het beperken van ongelijkheid. Beleid gericht op bestaansonzekerheid drukt vanzelfsprekend een sterke stempel op de kwaliteit van leven van de groep met de minste hulpbronnen. Tot op zekere hoogte geldt dit ook voor zorg en ondersteuning, omdat mensen met

meer of betere hulpbronnen beter voor zichzelf weten te zorgen dan mensen met minder hulpbronnen. Op beide dossiers is er een breed draagvlak voor het behoud van zowel toegankelijke zorg als sociale zekerheid. Maar niet onder iedereen in gelijke mate: vooral mensen die zelf over afdoende hulpbronnen beschikken, zien de eigen verantwoordelijkheid van personen als uitgangspunt.

Tot slot: verdeling van lusten en lasten vanuit verschillende perspectieven

Het voorgaande laat zien dat het verdelingsvraagstuk in het streven naar een grotere kwaliteit van de samenleving een dominante rol speelt. Het doet zich voor binnen elk dossier, maar heeft verschillende verschijningsvormen. Ongelijkheid krijgt vorm in de kwaliteit van leven van mensen en de ondergrenzen die in beeld kunnen komen, bijvoorbeeld wanneer zorg ontbreekt of jongeren de weg niet vinden naar een bestaan met perspectief en zekerheden. Het krijgt ook vorm in de mate waarin mensen zich erkend en gehoord voelen door 'Den Haag' over hun eigen wensen en problemen. Ongenoegen over de (gepercipieerde) verdeling van lasten en lusten ligt voor een belangrijk deel ten grondslag aan het lage vertrouwen in de overheid. Gevoelde rechtvaardigheid speelt ook een rol in de solidariteit die mensen voelen met degenen die gebruikmaken van collectieve voorzieningen. Dit speelt in relatie tot zorg en sociale zekerheid, maar bijvoorbeeld ook in relatie tot onderwijs en het verenigingsleven. Het draagvlak voor een ondersteunende en nivellerende overheid is groot, maar kent ook grenzen. Wanneer keuzes ten koste gaan van het verdienvermogen of de solidariteit, heeft de kwaliteit van de samenleving uiteindelijk ook te lijden.

Literatuur

- Huijnk, W., D. Verbeek-Oudijk en R. Willems (red.) (2023). *Kwesties voor het kiezen. Maatschappelijke thema's voor de Tweede Kamerverkiezingen 2023*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (2024). *Gematigde groei*. Den Haag: Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050.
- Studiegroep Begrotingsruimte (2023). *Bijsturen met het oog op de toekomst*. Den Haag: Rijksoverheid.
- Tunderman, S., C. Carabain en J. Boelhouwer (2024). *Brede welvaart en kwaliteit van de samenleving* (kennisnotitie). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, C. (2022). *Een betere samenleving* (interne notitie). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Dit is een uitgave van:

Sociaal en Cultureel Planbureau
Postbus 16164
2500 BD Den Haag
www.scp.nl
info@scp.nl